

**To cite this article:** Özdemir, M.B. (2025). Özel Gereksinimli Çocuğa Sahip Ebeveynlerin Sosyal Destek ve Yaşam Boyu Öğrenme Gereksinimleri. International Journal of Social and Humanities Sciences (IJSHS), 9(1), 87-106

**Submitted:** April 19, 2025

**Accepted:** May 23, 2025

## ÖZEL GEREKSİNİMLİ ÇOCUĞA SAHİP EBEVEYNLERİN SOSYAL DESTEK VE YAŞAM BOYU ÖĞRENME GEREKSİNİMLERİ

Melih Burak Özdemir<sup>1</sup>

### ÖZET

Ailede özel gereksinimli bir bireyin varlığı aile dinamiklerini sarsan bir durum olarak yorumlanabilir. Aile üyeleri yaşanan süreçten dolayı birbirini suçlayabilir ve işlerin tekrardan yoluna girmesi aile üyeleri için zaman alabilir. Özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmak, aile bireylerini toplumdan izole ederek, bireylerin kendi iç dünyalarına dönmelerine neden olabilir. Yaşanan bu süreçte aileye verilecek ruhsal desteğin, ailenin gereksinim duyduğu eğitim ihtiyacının karşılanması ve sosyal desteğin önemi oldukça değerlidir. Bu süreçte ailelerin, çocuklarının eğitim sürecine etkin katılabilmeleri verilecek eğitim desteği ile ancak mümkündür. Bu süreçte verilen formal ve informal eğitim desteğinin etkili olduğu da yapılan çalışmalara ortaya konmuştur. Ailelerin, özel gereksinimli bir çocuğa sahip olacaklarını öğrendikleri günden, çocuğun doğumuyla devam eden süreçte hissettikleri tükenmişlik duygusu ve kendilerini toplumdan izole ederek yaşamlarına devam etme gibi olumsuzluklarla baş edebilmeleri için, kapsamlı eğitim programlarına gereksinimlerinin olduğu açıktır. Sosyal destekse bu süreçte tampon görevi üstlenerek, yaşanan çaresizlik ve yalnızlık duygularının hafiflemesinde etkin rol oynayabilmektedir. Güvenilir destek sistemleri, ailelerin dengeli bir yapı sergilemesi ve aile üyelerinin ruh sağlıklarını koruyabilmeleri noktasında önemlidir. Verilecek sosyal destek, problemleri tümünden çözme bile stres faktörleriyle mücadelede önemli bir rol üstlenebilir.

**Anahtar Kelimeler:** Özel Gereksinimli Birey, Sosyal Destek, Eğitim

<sup>1</sup> T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, orcid.org/0000-0001-7016-0745, mlhbrk52@hotmail.com

## SOCIAL SUPPORT AND LIFELONG LEARNING NEEDS OF PARENTS OF CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS

### ABSTRACT

The presence of a special needs individual in the family can be interpreted as a situation that shakes the family dynamics. Family members may blame each other for the process that is being experienced, and it may take time for family members to get back on track. Having a special needs child can isolate family members from society, causing individuals to turn to their inner worlds. The importance of the psychological support that will be given to the family during this process, meeting the educational needs of the family, and social support are very valuable. In this process, families can only participate effectively in the education process of their children with the educational support that will be given. Studies have also shown that formal and informal educational support given during this process is effective. It is clear that families need comprehensive educational programs to cope with the feeling of exhaustion they feel from the day they learn that they will have a special needs child and the process that continues with the birth of the child, and the negativities such as continuing their lives by isolating themselves from society. Social support, on the other hand, can play an active role in alleviating the feelings of helplessness and loneliness experienced by acting as a buffer during this process. Reliable support systems are important in terms of families exhibiting a balanced structure and family members maintaining their mental health. Even if social support does not solve the problems completely, it can play an important role in combating stress factors.

**Keywords:** Individual with Special Needs, Social Support, Education

### GİRİŞ

Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği'nin 4. maddesinin 'ş' bendinde özel eğitim; *'Kişisel ve gelişim özellikleriyle eğitim yeterlilikleri açısından akranlarından anlamlı düzeyde farklılık gösteren bireylerin, eğitim ve sosyal gereksinimlerini karşılamak üzere geliştirilmiş eğitim programları ve özel olarak yetiştirilmiş personelle, uygun ortamlarda sürdürülen eğitim'* olarak tarif edilmektedir. Aynı yönetmeliğin 4. maddesinin 't' bendinde ise özel gereksinimli çocuklar *'Özel eğitim ihtiyacı olan birey'* olarak ele alınmakta ve *'bireysel ve gelişim özellikleriyle eğitim yeterlilikleri noktasında akranlarından*

*anlamli düzeyde farklılık gösterenler'* şeklinde tanımlanmaktadır (Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği, 2018). Özel gereksinimli birey kavramı ilk kez Amerika Birleşik Devletleri Anne ve Çocuk Sağlığı Bürosu tarafından kronik gelişimsel, fiziksel, davranışsal ya da duygusal rahatsızlığı olan veya risk altında bulunan; sağlık ve diğer hizmetlere normalden daha fazla gereksinim hissedenler şeklinde tanımlanmıştır (Hajizada, 2022).

Ailede özel gereksinimli bir bireyin olması ailenin işlevselliğini olumsuz etkileyebilir. Ebeveynler bunun nedeni olarak birbirlerini suçlayabilir veya bu durum ev ortamında huzursuzluklara neden olabilir (Çiftçi, t.y.). Ebeveynlerin özel gereksinimli bir çocuğa sahip olma fikrini kabullenmeleri ve yaşamlarını bu gerçeğe göre tekrardan yoluna koymaları zaman alabilmektedir (Cavkaytar, Batu ve Beklan, 2007).

Konuyla ilgili yapılan çalışmalara göz atıldığında; Dışlıklı (2007) otizmlı çocuğa sahip annelerin, otizmlı çocuğun bakım ve gelişimi ile ilgilenmek zor olduğu için sosyal yaşamlarında sınırlılıklar yaşadıklarını ve çalışan annelerin işlerini bırakmak durumunda kaldıklarını ve yaşananların otizmlı çocuğa olan annelerin evlilik doyumlarının azalmasına neden olduğunu; Bozdoğan (2011) ebeveynlerin algıladığı sosyal destek puanlarıyla yalnızlık puanları arasında anlamlı ilişkiler olduğunu; Kırbaş ve Özkan (2013) her ailenin tipik gelişim gösteren çocuğa sahip olmak istediğini ancak aksi olduğunda ailelerin içlerine kapanarak hayal kırıklığı yaşadıklarını, kendilerini yetersiz ve başarısız hissettiklerini; Baş (2018) özel gereksinimli çocuğu olan ebeveynlerin yalnızlık düzeyleriyle eğitim durumları arasında anlamlı fark olduğu ve ebeveynin eğitim seviyesi yükseldikçe sorunlarla baş etme becerisi, duygularını anlama ve ifade etme, empati, sosyalleşme, psikolojik dayanıklılık düzeylerinin gelişebileceğini çalışmalarında ortaya koymuşlardır.

Yapılan çalışmaların ortaya koyduğu çıktılar, süreçte yaşanan zorlukları oldukça net ortaya koymaları bakımından üzerinde düşünülmesi gereken değerli veriler olduğu şeklinde yorumlanabilir. Ebeveynler özel gereksinimli çocuklarıyla ilgilenirken yaşamın zorluklarıyla da baş etmek durumundadır. Bu süreçte verilecek ruhsal desteğin gerekliliğinden, eğitim gereksiniminin karşılanmasından ve sosyal çevrenin yapıcı tutumundan söz etmek yerinde olacaktır.

Ebeveynler bu zorlu süreçte çocuklarıyla ilgilenirken, sosyal çevrelerinin olumsuz yaklaşımlarıyla da mücadele etmek durumunda kalmaktadır (Akkök, 2003). Özel gereksinimli bireyler toplum içinde zaman zaman çeşitli engellemeler,

güçlükler ve dışlanmalarla karşı karşıya kalabilmektedir (Demirbilek, 2013). Özel gereksinimli çocuğa sahip ebeveynler yeni yaşamlarına uyum sağlamaya çalışır. Bu süreç içerisinde aile içi ilişkilerinde ve aile düzeninde değişimlerin yaşanmasının yanında, çevrenin özel gereksinimli bireye dönük bakış açısı da problemlerin artmasında temel sebeplerden biri olarak gösterilebilir (Akyıldız ve Sarıçam, 2016; Turan ve İşler, 2017).

Ailelerin, çocuklarının özel gereksinimli olduğunu öğrendiklerinde konuyla ilgili ilk ağızdan aldıkları bilginin veriliş şekli, ailenin duruma uyumu üzerinde oldukça etkilidir. Ailelerle uzmanlar arasındaki iletişimin sağlıklı olup olmayışı bir noktada ailenin hissettikleriyle de yakından ilişkilidir. Yaşanan bu süreçte aileler kaygı, çaresizlik, yalnızlık duyguları yaşamakta ya da tam tersi çocuklarının gelişimi için destekleyici bir tavır ortaya koyabilmektedir. Bu anlamda çocukla ilgili verilen bilgilerde sergilenen tutum ve davranışlarda ilk bilgilendirme anındaki iletişim şekli oldukça önemlidir (Akkök ve Özer, 2018). Uzman desteği ve yardımı aracılığıyla ailelerin gereksinimleri karşılanmadığında ailelerin stres ve kaygı düzeylerinde artış olduğu ancak ailelerin gereksinimleri karşılandığında streslerinin hafifleyeceği, daha rahat olacakları ve çocuklarının eğitimine daha fazla katkı koyabilecekleri çalışmalarla ortaya konmuştur (İşcan ve Malkoç, 2017).

Özel gereksinimli çocuğa sahip aileler çocuklarının eğitimine katılmak için bilgiye gereksinim duymaktadır. Aileler bu bilgiye ulaşamadığında çocuklarının eğitim yaşamlarına katılım göstermeleri pek mümkün değildir. Bunun önlenmesi adına ailelerin ihtiyaç duyduğu bilgi ve kaynağın sunulması önemlidir. Bu gereksinimse, aile eğitim programlarıyla karşılanmaktadır (Tavil & Karasu, 2013). Özel çocukların bağımsız olabilmeleri için okulda verilen eğitim yeterli değildir. Okulda hazırlanan programların haricinde ailelere sunulacak eğitimlerin doğru planlanması bu anlamda önemlidir. Bu yapıldığında aileler çocuklarının eğitimlerini ev ortamında da destekleyebilecek ve çocukların yaşayabilmesi ve kabul görmesi mümkün olabilecektir (Batu, 2008; Cavkaytar, 2007).

Özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmak ebeveynler tarafından farklı şekillerde yorumlanabilmekte ancak bu süreçte hissedilen duygular birbirine oldukça benzer olabilmektedir. Farklı gelişimsel özelliklerinden dolayı akranlarından daha farklı gereksinimleri olan bu çocukların süreçteki en büyük destekçileri çoğunlukla anne babalar olmaktadır. Doğal olarak ebeveynlerin bu süreçte pek çok gereksinimi de söz konusudur. Özellikle tanısı ne olursa olsun özel gereksinimli çocuğuyla ilgili

bilgi gereksinimi ve süreçte sosyal çevrelerinden alacakları destek oldukça önemlidir. Bu çalışmada özel gereksinimli çocuğu olan ebeveynlerin eğitim ve sosyal destek gereksinimleri merkeze alınarak genel bir çerçeve çizilmeye ve önerilerde bulunulmaya çalışılacaktır. Özel gereksinimli bireye sahip olmanın ebeveynlerin gözünden ne anlam ifade ettiğini ve süreçte yaşanan zorlukları çocuğun bakımından sorumlu olanların gözünden ortaya koymak önemlidir.

Özel eğitim konusu ülkemizde yeni yeni üzerinde durulan ve problemlere çözüm üretilmeye çalışılan bir alan olarak yorumlanabilir. Alanın halen pek çok problemi söz konusudur ve bu süreçte ebeveynler pek çok sorunla karşı karşıyadır. Özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmak oldukça zor ve yorucu bir süreç olarak değerlendirildiğinde, verilecek her türlü destek oldukça önemlidir. Ebeveynlerin yüklerinin hafifletilmesi ve süreçte yalnız olmadıklarını göstermek adına onların yanında olduğunu göstermek politika yapıcılardan, sivil toplum örgütlerine kadar her kesimin görevidir. Bu çalışmada böyle bir ihtiyaçtan doğmuş ve ebeveynlerin iki temel gereksinimi üzerinden işlemeyen yönler ortaya konarak, alana ışık tutmak hedeflenmiştir. Literatürde özel gereksinimli çocuğu sahip ebeveynlerin bu iki temel gereksinimini tek çatı altında toplayan başka bir çalışmaya da rastlanmamıştır. Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği'nde özel eğitimin tanımı yapılırken de zaten bu bireylerin özellikle eğitim ve sosyal gereksinimlerine vurgu yapıldığı görülebilir.

Özel gereksinimli bireylerin ve ailelerinin yaşadığı sorunlara dönük yapılan çalışmaların büyük kısmının sağlık çalışanlarınca (Özşenol vd., 2003; Ergin vd., 2007; Erdoğan ve Özkan, 2007; Aktürk, 2012; Kırbaş ve Özcan, 2013; Erdoğan, 2013; Turan, 2017; Ören, 2020; Yazar vd., 2021) yapıldığı ve bu nedenle problemlerin sosyal boyutunun arka planda kaldığı, bu fikirden hareketle sosyal boyutun ön plana çıkarılmasının alana katkı koyacağı inancıyla bu çalışma yapılmıştır.

### **Yaşam Boyu Öğrenme**

Avrupa Komisyonu (2002) tanımına göre yaşam boyu öğrenme '*Bireyin hayatı boyunca bilgi, beceri ve yeterliklerini bireysel, sosyal veya mesleki olarak geliştirmeyi hedefleyen tüm etkinliklerdir.*' Toprak ve Erdoğan'a (2012) göre yaşam boyu öğrenmede bireysel gelişim için gerçekleştirilen eğitimlerle birlikte ekonomik ve toplumsal neticeler de bulunmaktadır. Sosyal ve ekonomik yapılardan kaynaklanabilecek dışlanmalardan kurtulmayı, toplumla daha fazla bir arada olarak varlığını her alanda gösterebilmeyi, iş sektöründeki farklılaşmalar, işe devam

edilebilirliğin önündeki engellerin kalkması yaşam boyu öğrenmenin kazandırdığı olumlu sonuçlar arasındadır. Commission of the European Communities'e (2006) göre yaşam boyu öğrenmenin önemli bir bileşeni yetişkin eğitimidir. Yetişkin eğitimi yaşam boyu öğrenme temeline dayanmaktadır (Yazar, 2012).

Yaşam boyu öğrenmenin gerekli olduğu unsurlardan biri de ailedir. Ailelere doğru ebeveyn olabilmek, ailesine ve topluma faydalı bireyler kazandırabilmek, çocuklarının gelişim dönemleri, eğitimleri, kariyer seçimleri gibi alanlarda destek olabilmek adına yetişkin eğitimlerinden olan aile eğitimleri hizmetleri sunulmaktadır. Yaşam boyu öğrenme kapsamında aile eğitimleri ülkemizde son dönemlerde yapılan ciddi yetişkin eğitimlerinden biri haline gelmiştir (Ay ve Şahan, 2018).

Özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmak aileler için kolay değildir. Aileler bu süreçte bazı duygusal tepkiler yaşar ve anlaşılmak isterler. Bu süreçte aileler duygusal, ekonomik ve bilgi desteğine gereksinim duyarlar. Çünkü özel gereksinimli çocukların aileleri özel eğitim sürecine mutlaka etkin katılmak durumundadır (Arslan, Ulaş ve Coşkun, 2020). Özel gereksinimli bireylerin eğitimindeki başlıca hedef, bu bireylere yaşam becerilerini kazandırarak, bağımsız olmalarını sağlamaktır. Kazandırılması hedeflenen beceriler uzmanlarca eğitim ortamında veril-meye çalışılsa da, etkili olması adına ailelerin rolü büyüktür (Cavkaytar, 2010).

1990'lı yıllara gelindiğinde aile işbirliğinin, aile katılımının ve aile merkezli hizmetlerin yasal düzenlemelerle güvence altına alındığı görülür. Bu da aile eğitimi özel eğitimin vazgeçilemez bir parçası haline getirmiştir (Özdemir, 2013). Aile eğitimi, özel eğitim gereksinimi olan öğrencilerin eğitimine katkı amacıyla ailelere sunulan rehberlik ve eğitim hizmetlerini kapsar. Kaner (2015) göre aile eğitimi, ebeveynleri güçlendiren bir tür etkili müdahale yoludur. Bu müdahale neticesinde ebeveynlerin yeterliliği artmakta, aile bireylerinin özel gereksinimli çocuğun durumunu anlamasına ve çocuğa karşı tutumlarının olumlu seyretmesine katkı koymakta, olumlu başa çıkma ve etkili işlevde bulunma becerileri kazanmalarını desteklemektedir.

Aileler, özel gereksinimli çocuklarının eğitimleri ve bakımları için formal ve informal desteklere gereksinim duymaktadır. Çünkü özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmak aile bireylerinin günlük yaşamlarını her anlamda etkilemektedir. Bu sebeple çocuğun ilk ve doğal öğretmeni olarak aile bireylerinin çocuklarına bir takım yeni bilgi ve beceri öğretme gereksinimi söz konusudur. Aile eğitimi aile bireylerini bilgilendirmek ve birtakım becerileri öğretmeye dayalı

uygulamalardan oluşur (Çiftçi, t.y.). Etkili bir okul-aile iş birliğini geliştirmek ve aile üyelerinin aktif katılımını sağlamak adına birtakım etkinlikler düzenlenebilir. Bu kapsamda grup toplantıları, bireysel görüşmeler, veli toplantıları, bülten, afiş, broşür, dilek kutusu, sınıf gazetesi gibi haberleşme araçları, ev ziyaretleri, aile ve öğretmenlerin bir araya gelmelerini sağlayacak fuarlar, geziler, akşam yemekleri, piknik vb. etkinlikler düzenlenebilir (Sani Bozkurt, 2014; Yılmaz Bolat, 2017). Literatüre göz atıldığında yapılan çalışmalar aile katılımının çocukların gelişimlerinde ve okul başarılarında önemli rol oynadığını ortaya koymaktadır (Pena, 2000; Keçeli Kaysılı, 2008).

Ailelerin özel gereksinimli çocuklarına eğitim verebilmeleri ve destek olabilmelerine dönük literatürde yapılmış pek çok çalışma mevcuttur. Bu çalışmalarda ebeveynlere veya çocuğun bakımından sorumlu kişilere özel gereksinimli çocuğun eğitimi noktasında öz-bakım becerileri (Cavkaytar, 2007), ev içi beceriler (Batu, 2008), toplum temelli beceriler (Tekin-İftar, 2008), bağcık bağlama becerisi (Güneş, 2012), renk kavramını öğretme (Demirci, 2015) gibi pek çok eğitim programı geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Yapılan çalışmaların da özel gereksinimli çocuk ve ailelerine faydalı olduğu görülmüştür.

Akçamete ve Kargın (1996) işitme engelli çocuğa olan annelerin gereksinimlerini belirlemek amacıyla yaptıkları çalışmada en çok gereksinimin, bilgi gereksinimi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu gereksinim çocuğa bazı becerilerin nasıl öğretilceği ve onlarla nasıl oynanacağı/konuşulacağı konularını öne çıkarmıştır. Sola ve Diken (2008) Prematüre bebeğe ya da düşük doğum ağırlıklı bebeği olan annelerin en fazla bilgi alma gereksinimine sahip olduklarını ve bu anlamda çocuklarının sağlığı ve bakımı, nasıl büyüyüp gelişecekleri noktasında bilgiye gereksinimleri olduğunu çalışmalarında ortaya koymuşlardır. Bir başka çalışmada Çiftçi (2015) işitme engelli çocuğu olan ebeveynlerin en çok ihtiyaç duydukları konunun bilgi gereksinimi olduğunu ortaya koymuş ve bu gereksinimde öne çıkanların çocuğa bazı becerilerin nasıl öğretilceği ve onlarla nasıl oynanacağı/konuşulacağı konuları olduğu belirtilmiştir.

Özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmanın Türkiye’de oldukça zor olduğu ve pek çok problemle baş etme noktasında ailelerin yalnız bırakıldığı ifade edilebilir. Ailelerin, sorunları çoğunlukla kendi başlarına çözmeleri beklenmekte ve bu süreçte ebeveynlerin odaklarının yalnızca çocukları ve çocuklarının özel gereksinimlerinden kaynaklı problemler olduğu çalışmalarla ortaya konmaktadır. Özel

gereksinimli bir çocuğa sahip olarak gerek ailenin gerekse de toplumsal çevrenin özel gereksinimli çocuğun engeli ve gelişim durumuyla ilgili bilgilendirilmesi, toplumsal kabul noktasında destek olunması ve ailelerin çocuklarına sunulabileceği destek hizmetlerinin neler olduğuyla ilgili bilgiler verilmesi ailenin toplumsal entegrasyonu, çocuğun sosyal kabulü noktasında faydalı olabilir.

Özel gereksinimli bireyler tipik gelişim gösteren bireylerden belirli noktalarda farklılık gösterse ve normal kabul edilen davranış kalıplarının dışında davranırsa da her insanın gereksinim duyduğu ilgi, sevgi, yakınlığa karşılık verebilmektedirler. Bu anlamda toplumsal ön yargıların ortadan kaldırılması ve sosyal bilincin güçlendirilmesi önemlidir. Önyargıların ortadan kaldırılması için okullarda tersine kaynaştırma eğitimleriyle normal gelişim gösteren öğrencilerle özel gereksinimli öğrenciler bir araya getirilebilir ve tipik gelişim gösteren öğrencilerde farkındalık yaratılabilir. Bu kısır döngünün kırılması için ailelere, çocuklarının eğitim ve bakımı noktasında hizmet sunan kurumların kalitesinin artırılması önerilebilir. Yine uygulanmış ve işe yaramış psikoeğitim/müdahale programlarıyla velilere eğitimler verilebilir, etkileşim grupları oluşturulabilir. Okullarda özel gereksinimli çocukların velileriyle bir araya gelinerek çocukların gelişim düzeyleri ile ilgili bilgilendirme toplantıları daha sık yapılabilir. Çocuklarının becerilerini artırıcı eğitimler ve bu eğitimlerin evde desteklenerek pekiştirilmesi konusunda ebeveynlere destek olmak, eğitimin bir parçası olarak onları da sürece dahil etmenin öneminden söz edilebilir.

### **Sosyal Destek**

Gelişimsel olarak akranlarıyla uyum gösteren çocukların ebeveynleri bile çocuklarının geleceği noktasında dönem dönem endişelenirken, yaşamları süresince bakıma ve korunmaya gereksinim hisseden çocuğu olan ailelerse bu hissi devamlı yaşamaktadır. Bu anlamda özel gereksinimli çocuğu olan aileler çocuklarına nasıl davranacakları, nasıl ve ne şekilde bakım sağlayabilecekleri noktasında bilgiye gereksinim duymaktadır (Erdoğan, 2013). Yapılan pek çok araştırmada özel çocuğa sahip ebeveynlerin kendilerine bir şey olduğunda takdirde çocuklarına kimin bakacağı ve gelecekte çocuklarının başına ne geleceği konusunda endişelendikleri ortaya konmuştur (Oktar ve Yıldız, 2019; Erdoğan ve Özkan, 2007). Bu ebeveynlerde çocuklarından önce ölme korkusu sebebiyle ‘*Çocuğumu benden sonraya bırakma Allah’ım*’ diye dua ettikleri çalışmalarda ifade edilmiştir (Erdoğan ve Özkan, 2007).

Sosyal destek, ruhsal problemleri azaltmada koruyucu bir etken görevi görmekte, problemlerini çözebilmesinde, çevresine dengeli ve sağlıklı uyum yapabilmesinde bireyin ruh sağlığını koruyabilmesi anlamında katalizör görevi görmektedir (Özdemir, 2022). Bireyler güvenilir destek sistemlerine (akraba, arkadaş gibi) sahip olduklarında strese neden olan faktörlerin neden olduğu belirsizlikleri yönetebilmekte, çevrelerinde aktif olup, otokontrol duyguları artmaktadır (Semerci, 2016). Sosyal destek, endişe verici durumu ortadan kaldırmasa bile, bireylerin endişe düzeylerini azaltmakta ve bireylerin daha iyimser, kendilerini daha fazla kontrol edebilir, stresle başa çıkma noktasında yeni yollar denemede daha istekli olmalarını sağlamaktadır (Baltaş, 2007). Yeterli destek sistemi, özel gereksinimli çocukların ailelerinin kendilerini iyi hissetmelerini sağlamak açısından kilit bir roldedir (Allen ve Cowdery, 2005). Özel gereksinimli çocuğu olan ebeveynlerin birinci derece akrabalarından destek aldıkları, arkadaş desteklerininse az olduğu görülmektedir. Ebeveynlerin bir kısmı destek alabilecekleri herhangi bir kimsenin olmadığını, en fazla destek aldıkları kişilerinse sırasıyla eşleri, anneleri ve kardeşleri olduğunu belirtmektedir (Yurdakul ve Girli, 1999).

Fereidouni ve diğ. (2021) çalışmalarında ise özel çocuğu olan annelerin yaşam kalitelerinin, normal gelişim gösteren çocuğu olan annelere göre daha düşük olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ekas vd. (2010) ise çalışmalarında sosyal destek alan annelerin iyimserlik düzeylerinde artışın yaşadığını ortaya koymuşlardır. Yüksel ve Tanrıverdi (2019) ise çalışmalarında, sosyal izolasyon ve dışlanmayla baş edebilmeleri adına ailelerin çok yönlü sosyal programlarla desteklenmeleri gerektiğini vurgulamışlardır. Aktürk (2012) çalışmasında ebeveynlerin çocuklarının durumlarını kabul edememeleri, çevrelerince suçlanmaları, yaşadıkları endişe ve utanç gibi hislerin problem çözme becerilerini azaltarak, toplumdan izole olmalarına neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Lu, Yang, Skora, Wang, Cai, Sun ve Li (2015) çalışmalarında, riskli durumda olan özel gereksinimli çocuğa sahip ebeveynlerin alacağı zihinsel, fiziksel ve sosyal desteğin, anne babaların yaşam kalitesini arttıracaklarını ortaya koymuşlardır.

Sosyal destek gereksinimlerin karşılanması bu noktada ailelerin problemleriyle yüzleşebilmeleri adına önemlidir. Çünkü çocuğun bakımından sorumlu olanların kendilerini toplumdan izole edişleri ve hissettikleri suçluluk duyguları özel gereksinimli çocuğa sahip ebeveynlerin sosyal ilişkilerini kısıtlamakta ve bireyleri iç dünyalarına hapsedmektedir. Ebeveynlerin toplumsal çevreden görececekleri destek

ve çevrelerince cesaretlendirilmeleri anne babaları yaşadıkları suçluluk ve endişe duygularını hafifletebilir. Toplumsal yaşamın bir parçası olduğu gören ebeveynler de kendilerini izole etmek yerine, çocuklarının gelişimi noktasında sürecin içerisinde daha fazla yer alabilir.

Ebeveynleri bu süreçte en fazla endişelendiren konuların başında kendilerinden sonra çocuklarının ne olacağı düşüncesi gelmektedir. Bu oldukça haklı bir endişe olup, öncelikle devletin bu gibi hallerde ebeveynlerinden sonra özel gereksinimli çocuklara bakacak ve destek olacak kurumları hayata geçirmesi olmalıdır. Bu destek ve bakım hizmetleri tabii ki özel sektör eliyle de yürütülmeli ve desteklenmelidir. Politika yapıcıların konuyla ilgili çözümler üretmesi muhakkak ki ailelerin yükünü hafifletecek, gelecek endişelerini azaltacak ve yaşama daha pozitif bakmalarının önünü açacak hamleler olacaktır.

Gerek özel gereksinimli bireyleri gerekse de ailelerini görmezden gelmek, onları yok saymak insani değildir. Her bireyin birer engelli adayı olduğu düşünüldüğünde özel eğitim konusunda daha hassas ve bilinçli olmak ve her bireye sadece insan olduğu için hak ettiği saygıyı göstermek bir nimet değil, zaten insan olarak yapmamız gereken bir davranış şeklidir. Sosyal medya kanalları ve internetin gücü, özel gereksinimli birey ve aileleri için sosyal destek ağları oluşturmak ve bu bireyleri görünür kılmak adına etkin kullanılabilir. Ayrıca kamu spotları aracılığıyla özel gereksinimli bireylerle ilgili toplumu bilgilendirici çalışmalar yapılabilir.

Çalışmalar sosyal destekle psikolojik dayanıklılığın birbirleriyle yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sebeple konunun daha anlaşılır olması adına psikolojik dayanıklılık kavramına da değinmenin doğru olacağına inanılmaktadır.

### **Psikolojik Dayanıklılık**

Çocuklar, ergenler veya yetişkinlerle yapılan çalışmalar çoğunlukla bilişsel, duygusal ve davranışsal zorlukların ortaya çıkmasındaki risk etmenlerine yoğunlaşmaktadır. Bu durum pozitif psikolojiyle beraber 2000’li yıllardan bu yana yavaş yavaş değişime uğramış olsa da durum çoğunlukla koruyucu etmenlere değil, risk faktörleri üzerinde durma yönündedir. Psikolojik dayanıklılığı arttırmaya dönük çalışmalar bu noktada kısır kalmaktadır. Psikolojik dayanıklılığa güç veren etmenlerinse sosyal destekle yakından ilişkili olduğu bilinmektedir (Özdemir, 2022).

Gerek uluslararası gerekse de ulusal düzeyde yapılan çalışmalarda özel gereksinimli çocuğa sahip annelerin daha fazla stres, zorlanma, öfke ve yalnızlık yaşadıkları (Gau vd., 2008; Sen ve Yurtsever, 2007) ve bu annelerde somatik yakınmaların, kaygı ve depresif belirtilerin daha fazla görüldüğü çalışmalarla ortaya konmuştur (Al-Kuwari, 2007; Ören ve Aydın, 2020).

Psikolojik sağlamlık, bireylerin yaşamlarındaki risk etkenleri karşısında, koruyucu etkenlerin etkisiyle travma deneyiminin olumlu şekilde atlatılması olarak tarif edilebilir (Charney, 2004). Ramirez'e (2007) göre psikolojik dayanıklılık; yaşamış olduğu kötü sonuçlar, hastalık, olumsuz koşullar, depresyon gibi durumların üstesinden gelerek yaşama yeniden adapte olabilmeye yeteneğidir. Ünsal (2016) Psikolojik dayanıklılığı, kişilerin karşılaştıkları zor durumlarla baş edebilmek için ortaya koydukları davranış stilleri ve kişilik özelliklerinin birleşimi olarak tarif etmiştir. Bahat, Gülay Ogelman ve Güven (2022) göre ise psikolojik dayanıklılık, stresli ve zorlu durumlardan sonra tekrar toparlanabilme, eskiye dönebilme becerisidir. Özbek (2018) Psikolojik dayanıklılık kavramının tanımlamalarına göz attığımızda evrensel bir tanımlamanın olmadığı söyler. Tüm tanımlamalar incelendiğinde ise ortak noktaların olduğu ifade eder. Psikolojik dayanıklılığı özetle zorlu durumlar karşısında güçlü kalma, baş edebilme, dinamik bir süreç ve sağlıklı bir uyum gösterme şeklinde özetler. Klag ve Bradley (2004) göre psikolojik dayanıklılık düzeyi düşük bireyler yaşamlarını idame etmekte zorlanır, yaşadıkları olumsuz yaşantıları kabullenemez ve direnç gösterirler.

Literatür incelendiğinde psikolojik dayanıklılığı yüksek bireyler genelde zorlu yaşam şartlarına karşı daha mücadeleci, problemi anlama ve çözme noktasında daha yetenekli ve eski yaşamına dönmeye daha uyumlu bireyler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bireyler yaşamlarında karşılaştıkları problemleri bir yıkım olarak görmekten öte, kendilerini geliştiren ve değiştirmeye iten durumlar olarak algılamaktadır (Alikashiöğlu ve Ercan, 2009). Lloyd ve Hastings (2009) özel gereksinimli çocuğa sahip ebeveynlerin psikolojik dayanıklılığını etkileyen umut faktörünün incelenmesine dönük yaptıkları çalışmalarında, annenin umut düzeyinin düşük oluşunun, psikolojik dayanıklılığı azalttığı ve bireyi depresyona ittiğini ortaya koymuşlardır. McConnell ve Savage (2015) özel gereksinimli çocuğu olan ebeveynlerin psikolojik dayanıklılıklarını inceledikleri çalışmalarında ebeveynlerin kaygı, stres ve depresyon düzeylerini normalin üzerinde bulmuşlardır. Psikolojik dayanıklılığı etkileyen risk etkenlerinin ortadan kalkmasıyla ailenin uyum

sürecine geçişininse kolaylaşacağı savunulmuştur. Eroğlu ve diğ. (2015) çalışmalarında, özel gereksinimli çocuğa sahip annelerin psikolojik sağlamlık puanlarının, tipik gelişim gösteren çocuğa sahip annelerin psikolojik sağlamlık puanlarından daha düşük olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Özel gereksinimli bir çocuğun dünyaya gelişi, aileyi kargaşaya sürükler. Özel gereksinimli bir çocuğun dünyaya gelişi aileleri strese maruz bırakırken, bu durum ailede klinik depresyon, günlük rutinlerin aksaması, sosyal destek ve iletişim eksikliği gibi sorunlara neden olur (Benson, Gross ve Kellum, 1999). Tipik gelişim gösteren çocuğa sahip aileler için basit, alışılmış ve zor olmayan günlük rutinler, özel gereksinimli çocuğa sahip aileler için çoğunlukla gerçekleştirmesi zor bir durum olmaktadır (Stoneman ve Gavidia-Payne, 2006). Özel gereksinimli çocuğa sahip ailelerin normal ailelerden daha fazla stres yükü altında olduğu bilinmektedir (Fiedler, Simpson ve Clark, 2007). Çalışmalar, özel gereksinimli çocuğa sahip ebeveynlerin psikolojik dayanıklılık düzeylerinin, tipik gelişen çocuğa sahip ailelere göre daha düşük olduğunu ortaya koymaktadır (Avşaroğlu ve Gilik, 2017; Emerson, 2003; Demiray, 2019).

Çalışmalar psikolojik dayanıklılıkla stresle baş etme arasında anlamlı bir ilişkinin varlığını ortaya koyar. Psikolojik dayanıklılığı düşük ebeveynlerin stresle baş etme düzeyleri de bu anlamda daha düşüktür. Literatürde yer alan çalışmalar da bunu destekler niteliktedir (Aydın, 2021). Greef, Vansteenwegen ve Ide (2006) Zihinsel yetersizliğe sahip ebeveynlerle gerçekleştirdikleri çalışmalarında, aile bireylerin sağlanan olumlu desteğin psikolojik dayanıklılığı etkileyen önemli bir etken olduğu ortaya konmaktadır. Şen Ün ve Akgül (2022) Özel gereksinimli çocuk annelerinin başa çıkma becerileriyle psikolojik dayanıklılıkları arasında düşük düzeyde pozitif yönlü anlamlı bir ilişki bulmuşlardır. Bireylerin başa çıkma becerileri arttıkça psikolojik dayanıklılıkları da artmaktadır. Kayacan (2024) Özel gereksinimli çocuğa sahip ebeveynlerin depresyon düzeyleriyle psikolojik dayanıklılıkları arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında, depresyon düzeyi düştükçe psikolojik sağlamlılık düzeyinin arttığı sonucuna ulaşmıştır.

Çalışmalar ortaya şunu koymaktadır ki sosyal desteğin varlığı psikolojik dayanıklılığı desteklemektedir. Psikolojik dayanıklılık noktasında güçlü bireylerinse stres yönetimlerinin ve problem çözme becerilerinin daha yüksek olabileceği yorumunda bulunulabilir. Sıkıntılı durumların üstesinden gelmede ve bireyin uyum düzeyini zorlayan her türlü engeli aşmada psikolojik dayanıklılığın son derece

önemli olduğu söylenebilir. Özel gereksinimli çocuğa sahip ebeveynlerin üstesinden gelmeleri gereken oldukça fazla stres faktörü söz konusudur. Farklı gelişen çocuklarından ötürü ebeveynlerin zaman zaman iyilik halleri düşüşe geçebilir. Bu noktada destekleyici bir sosyal çevrenin varlığı ve her zorlukta desteğini hissettirecek bir ailenin varlığı psikolojik dayanıklılık düzeyini arttırıcı etkenler olarak görülebilir.

## TARTIŞMA VE SONUÇ

Çocuk sahibi olmak oldukça farklı bir deneyim olarak tarif edilebilir. Her anne baba çocuğu için kaygılanır ancak özel gereksinimli çocuğa sahip ebeveynler sorumluluklarının daha ağır oluşu sebebiyle süreci daha kırılğan geçirebilmektedir. Ailede yetersizliği olan bir üyenin varlığı aile dinamiklerini bozabilir ve aile yapısı bundan zarar görebilir. Ancak ebeveynlerin bu süreçte alacağı eğitim ve sosyal desteklerse ebeveynlerin yaşam kalitelerini ve memnuniyetlerini arttırmak yanlış olmayacaktır. Özel gereksinimli olmanın insanların nazarında olumsuz değerlendirilmesinin temel sebebinin, tipik gelişim gösterenlerden farklı olarak bu bireylerin farklılıklarının olmasından çok öte, problemlerin katı bakış açılarından, yönetsel anlayışlardan ve doğru işlemeyen sistemden kaynaklandığını söylemek yanlış olmasa gerek. Bu bireylerin gelişim özellikleri dikkate alınarak dizayn edilecek doğru çevrelerin, bireylerin yaşamlarını kolaylaştıracak ve daha az engellemelerle karşılaşmalarının önünü açacaktır denebilir.

Olumsuz yaşantılarla baş edebilmeyi kolaylaştırıcı bir etkiye sahip olan sosyal destek, toplumsal yaşam içerisinde her bireyin zaman zaman gereksinim duyabileceği bir şeydir. İster özel gereksinimli bir çocuğa sahip olunsun isterse de tipik gelişim gösteren, her bireyin her ebeveynin sosyal desteğe gereksinim duyacağı anlar olabilir. Özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmanın getirdiği bakım zorluğu, bu durumun yarattığı stres ve endişeler anne babaların bazen sosyal desteğe gereksinim duymalarını ve süreci daha rahat atlatalmaları adına normal kabul edilmelidir. Özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmak çok fazla olumsuz durumla karşı karşıya gelmek demektir. Bu çocukların bakımlarından eğitimlerine kadar oldukça kompleks bir gereksinim ağından söz etmek olasıdır. Bu süreçte yeterli destek sisteminin varlığı ise ebeveynlerin kaygı düzeylerini hafifletmeye ve çocuğun bakımından sorumlu olanların kendilerini daha iyi hissetmelerine destek

olacaktır. Sosyal destek konusu çok geniş bir yelpazeden ele alındığında düzenli bir gelirden, sağlık güvencesine kadar uzanabilir.

Ebeveynler henüz doğmamış çocuklarıyla ilgili pek çok hayaller kurarlar. Ancak çocuklarının tipik gelişim gösteren çocuklardan farklı olduğunu öğrendiklerinde anne babaların ilk tepkisi genellikle şok tepkisi olmakta ve süreç içerisinde kendilerini ve birbirlerini suçlamaya varan davranışlar içerisine girebilmektedirler. Bu yaşananlarsa aile içi çatışmaları doğurabilmektedir. Tüm bu yaşananların üzerine yakın çevrenin anne babaya destek olmaması ise ebeveynlerin çaresizliğini ve endişelerini daha da arttırmaktadır. Yaşanan süreçle ilgili aileyi ve yakın çevreyi bilgilendirmek, yapılabilecekler hakkında paylaşımlarda bulunmak endişelerin önüne geçerek, sürecin daha normal seyretmesi adına önemlidir. Ailelerin, özel gereksinimli bir çocuğa sahip olacaklarını öğrendikleri ilk günden çocuğun doğumuyla devam eden süreçte hissettikleri tükenmişlik duygusu ve kendilerini toplumdan izole ederek sosyal yaşamın dışına itme gibi olumsuzluklarla baş edebilmeleri için kapsamlı eğitim programlarına gereksinimlerinin olduğu açıktır. Bu programların çok yönlü olarak (sosyal, ekonomik, ruhsal) kapsayıcı oluşunun, işe yararlılık noktasında sürece olan katkısından söz edilebilir.

## KAYNAKÇA

Akçamete, G., & Kargın, T. (1996). İşitme engelli çocuğa sahip annelerin gereksinimlerinin belirlenmesi. *Özel Eğitim Dergisi*, 2(2), 7-24.

Akkök, F. (2003). *Farklı Özelliğe Sahip Olan Çocuk Aileleri ve Ailelerle Yapılan Çalışmalar*. A. Ataman (Ed.), Özel gereksinimli çocuklar ve özel eğitime giriş içinde (ss. 119-139). Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık.

Akkök, F., & Özer, U. B. (2018). *Yaşamın Diğer Bir Penceresi: Otistik Özelliklere Sahip Çocuk Babaları ve Duyguları*. Ankara: Özgür Yayınları.

Akayıldız, K., & Sarıçam, H. (2016). Özel çocuğa sahip ebeveynlerin iyilik hali ve kendini toplama gücü düzeylerinin incelenmesi. XVIII. International Congress of World Association of Educational Research. Eskişehir.

Aktürk, Ü. (2012). Engelli çocuğu olan anne-babaların kaygı düzeyi ve başa çıkma stratejilerinin değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Malatya.

Alikaşifoğlu, M., & Ercan, O. (2009). Ergenlerde riskli davranışlar. *Türk Pediatri Arşivi*, 44(1).

Allen, K. E., & Cowdery, E. G. (2005). *The Exceptional Child: Inclusion in Early Childhood Education*. United States: Thomson Delmar Learning

Al-Kuwari M. G. (2007). Psychological health of mothers caring for mentally disabled children in Qatar. *Neurosciences*, 12.

Arslan, A., Ulaş, A. H., & Coşkun, M. K. (2020). Özel eğitimde aile eğitime yönelik bir derleme çalışması. *EKEV Akademi Dergisi*, (84), 21-38.

Avrupa Komisyonu (2002). European report on quality indicators of lifelong learning, Fifteen quality indicators. DirectorateGeneral for Education and Culture, Brussels.

Avşaroğlu, S., & Gilik, A. (2017). Özel gereksinimli çocuğa sahip anne babaların kaygı durumlarına göre umutsuzluk düzeylerinin incelenmesi. *İlköğretim online*, 16(3), 1022-1035.

Aydın, R. (2021). Özel gereksinimli bireye sahip ebeveynlerin psikolojik dayanıklılık ve stresle başa çıkma yöntemlerinin sosyal hizmet açısından incelenmesi (İstanbul örneği). Yüksek Lisans Tezi, Sebahattin Zaim Üniversitesi.

Ay, F., & Şahan, G. (2018). Aile eğitimleri kurslarının yetişkin eğitimi bağlamında etkilerinin değerlendirilmesi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, 66-86.

Bahat, Ş., Gülay Ogelman, H., & Guven, D. (2022). Özel gereksinimli ve normal gelişim gösteren kardeşe sahip 5-6 yaş çocuklarının psikolojik dayanıklılıklarının ebeveyn görüşlerine dayalı olarak karşılaştırılması. *EKEV Akademi Dergisi*, (91), 281-296. <https://doi.org/10.17753/sosekev.1083025>

Baltaş, Z. (2007). *Sağlık Psikolojisi. Halk Sağlığında Davranış Bilimleri*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Baş, A. B. (2018). Özel gereksinimli çocuğa sahip ebeveynlerle normal gelişim gösteren çocuğa sahip ebeveynlerin yalnızlık düzeyleri ve evlilik doyumu ilişkilerinin incelenmesi. Yüksek Lisans. İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Batu, S. (2008). *Kaynaştırma ve Destek Özel Hizmetleri*. İ. Diken (Ed.) Özel eğitime gereksinimi olan öğrenciler ve özel eğitim içinde (s. 89-107). Ankara: Pegem Akademi.

Benson, B. A., Gross, A. M., & Kellum, G. (1999). The Siblings Of Children Craniofacial Anomalies. *Children's Health Care, University of Missisipi*, 28(1), 51-68.

Bozdoğan, İ.B.S. (2011). Zihinsel engelli çocuğa sahip ebeveynlerin algıladıkları sosyal destek ve yalnızlık puanları arasındaki ilişkinin incelenmesi., Atatürk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Cavkaytar, A., Batu, S., & Beklan, O. B. (2007). Gelişimsel geriliği olan çocuğa sahip ailelerin sosyo-ekonomik ve demografik özellikleri arasındaki ilişkiler. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 79-96.

Cavkaytar, A. (2007). *Özel Eğitime Giriş*. Kök Yayıncılık.

Cavkaytar, A., Melekoğlu, M., & Yıldız, G. (2014). Geçmişten günümüze özel gereksinimli olma ve zihin yetersizliği: Dünya’da ve Türkiye’de kavramların evrimi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 111-122.

Cavkaytar, A. (2010). *Özel Eğitimde Aile Eğitimi ve Rehberliği*. İstanbul: Maya Akademi

Charney, D. S. (2004). Psychobiological mechanisms of resilience and vulnerability: Implications for successful adaptation to extreme stress. *Am J Psychiatry*, 161(2), 195-216.

Commission of the European Communities, (2006). Adult Learning: It is never too late to learn. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/>

Çiftçi, D. Ç. (2015). Zihinsel yetersizliği bulunan çocuk sahibi ebeveynlerin eğitim gereksinimlerinin belirlenmesi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 12(1), 37-54.

Çiftçi (t.y.). Aile eğitimi. Özel gereksinimli çocuklara sahip ailelerin eğitimi. Atatürk Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi.

Demirbilek, M. (2013). Zihinsel engelli bireylerin ve ailelerinin gereksinimleri. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care*, 7(3):58-64. doi:10.5455/tjfmpe.45355

Demirci, İ. (2015). Renk öğretimine yönelik hazırlanan aile eğitim programının etkililiği. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Demiray, G. (2019). Özel gereksinimli çocuğu olan ailelerde yaşam kalitesi, umutsuzluk ve yılmazlık arasındaki ilişkilerin incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Dışlıklı, S. (2007). 24-36 Aylık otistik çocukların sosyal ve duygusal gelişim özelliklerinin incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Duman, A. (2000) *Yetişkin Eğitimi*. Ankara: Ütopya.

Ekas, N. V., Lickenbrock, D. M., & Whitman, T. L. (2010). Optimism, social support, and well-being in mothers of children with autism spectrum disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 40(10), 1274-1284.

Emerson, E. (2003). Mothers of children and adolescents with intellectual disability: Social and economic situation, mental health status, and the self-assessed social and psychological impact of the child's difficulties. *Journal of Intellectual Disability Research*, 47(4-5), 385–399.

Ergin, D., Şen, N., Pekuslu, N., & Kayacı, S. (2007). Engelli çocuğa sahip ebeveynlerin depresyon düzeyi ve etkileyen faktörlerin belirlenmesi. *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 10(1), 41-48.

Erdoğan M. Y., & Özkan, M. (2007). Farklı dini inanışlardaki bireylerin ölüm kaygıları ile ruhsal belirtiler ve sosyodemografik değişkenler arasındaki ilişkiler. *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 14:1.

Eroğlu, Y., Özcan, N.A., & Peker A. (2015). Özel gereksinimli çocuğa sahip anneler ile tipik gelişim gösteren çocuğa sahip annelerin psikolojik sağlamlık, iyilik hali ve mutluluk düzeylerinin incelenmesi. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 5(3): 142-50.

Erdoğan, B. (2013). Evde bakım hizmeti alan özürlü bireye sahip ailelerin sosyo-ekonomik durumlarının incelenerek umutsuzluk ve yaşam doyumu düzeylerinin belirlenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Fereidouni, Z., Kamyab, A.H., Dehghan, A., & et al. (2021). A comparative study on the quality of life and resilience of mothers with disabled and neurotypically developing children in Iran. *Heliyon*, 7(6).

Fiedler, C. R., Simpson, R. L., & Clark, D. (2007). Parents and families of children with disabilities: Effective school-based support services. Upper Saddle River, NJ: Merrill/Pearson.

Gau, S.S.F., Chiu, Y.N., Soong, W.T., & Lee, M. B. (2008). Parental characteristics, parenting style, and behavioral problems among Chinese children with Down syndrome, their siblings and controls in Taiwan. *J Formos Med Assoc*, 107(9): 693-703.

Greef, A. P., Vansteenwegen, A., & Ide, M. (2006). Resiliency in families with a member with a psychological disorder. *The American Journal of Family Therapy*, 285–300.

Güneş, N. (2012). Annelerin sunduğu eşzamanlı ipucuyla öğretimin gelişimsel yetersizliği olan çocuklarına bağcık bağlama becerisinin öğretimi üzerindeki etkililiği. Yüksek Lisans Tezi. Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir.

Hajızada, B. (2022). Özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin yaşam boyu öğrenme gereksinimleri. Yüksek Lisans Tezi. Bartın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

İşcan, G. Ç., & Malkoç, A. (2017). Özel gereksinimli çocuğa sahip ailelerin umut düzeylerinin başa çıkma yeterliği ve yılmazlık açısından incelenmesi. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(1), 120-127.

Kaner, S. (2015). *Aile Katılımı ve İşbirliği*. B. Sucuoğlu (Ed.), *Zihin engelliler ve eğitimleri içinde* (5. Baskı, ss. 355-402). Ankara: Kök Yayıncılık.

Keçeli Kaysılı, B. (2008). Akademik başarının arttırılmasında aile katılımı. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 9(01), 69-83.

Kırbaş, Z. Ö. ve Özkan, H. (2013). Down sendromlu çocukların annelerinin işlevlerini algılama ve sosyal destek düzeylerinin değerlendirilmesi. *İzmir Dr. Behçet Uz Çocuk Hastanesi Dergisi*, 3(3), 171-180.

Klag, S., & Bradley, G. (2004). The role of hardiness in stress and illness: An exploration of the effect of negative affectivity and gender. *British Journal of Health Psychology*, 137-161.

Kayacan, B. (2024). Özel gereksinimli çocuğu olan ebeveynlerin psikolojik dayanıklılıkları, depresyon düzeyleri ve psikolojik yardım almaya ilişkin tutumlarının incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Gelişim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Lloyd, T. J., & Hastings, R. (2009). Hope as a Psychological Resilience Factor in Mothers and Fathers of Children With Intellectual Disabilities. *J Intellect Disabil Res*, 53(12), 957–968.

Lu, M., Yang, G., Skora, E., Wang, G., Cai, Y., Sun, Q., & Li, W. (2015). Self-esteem, social support, and life satisfaction in Chinese parents of children with autism spectrum disorder. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 17, 70–77. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2015.05.003>

McConnell, D., & Savage, A. (2015). Stress and Resilience Among Families Caring for Children with Intellectual Disability: Expanding the Research Agenda, *Current Developmental Disorders Reports*, 100-109.

Oktar M. N., & Yıldız, R. (2019). Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin ölüm kaygısı ile sosyal politikalara güven ilişkisi. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 14(1), 463-98.

Ören, B., & Aydın, R. (2020). Engelli çocuğa sahip ebeveynlerde bakım veren yükü ve depresyon durumlarının incelenmesi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 7(3).

Özbek, E. (2018). Engelli çocuğa sahip annelerle engelli olmayan çocuğa sahip annelerin psikolojik dayanıklılık düzeylerinin depresyon açısından incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Toros Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özdemir, O. (2013). *Ailelerin Danışmanlık, Rehberlik ve Eğitim Gereksinimlerinin Karşılanması*. A. Cavkaytar (Ed.), Özel eğitimde aile eğitimi ve rehberliği içinde (3. Baskı, ss. 178-204). Ankara: Vize Yayıncılık.

Özdemir, M. B. (2022). İlkokul öğrencilerinin algıladığı sosyal destek düzeyi ve çözüm odaklı psikoeğitim programının problem çözme ve duygusal yılmazlık becerileri üzerine etkisinin incelenmesi. Doktora tezi. Lefke Avrupa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Özel Eğitim Hizmetler Yönetmeliği (2018). T.C. Resmi Gazete, 30471.

Özşenol, F., Işıkhana, V., Ünay, B., & diğ. (2003). Engelli çocuğa sahip ailelerin aile işlevlerinin değerlendirilmesi. *Gülhane Tıp Dergisi*, 45(2), 156-164.

Pena, D.C. (2000). Parent involvement: Influencing factors and implications. *The Journal of Educational Research*, 94(1), 42-54.

Ramirez, E. R. (2007). Resilience: A Concept analysis. *Nursing Forum*, 73-82.

Sani Bozkurt, S. (2014). *Ailelerle İletişim ve İşbirliğini Geliştirelim*. A. Cavkaytar (Ed.), Özel eğitimde uygulamaları aile eğitimi içinde (2. Baskı, ss. 67-83). Ankara: Vize Yayıncılık.

Semerci, M. (2016). Lise son öğrencilerinin riskli sağlık davranışları ve algılanan sosyal destek ilişkisi. Yüksek Lisans Tezi. Erzincan Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Sen, E., & Yurtsever, S. (2007). Difficulties experienced by families with disabled children. *J Spec Pediatr Nurs*, 12(4).

Sola, C., & Diken, İ. H. (2008). Gelişimsel gerilik riski altındaki prematüre ve düşük doğum ağırlıklı çocuğa sahip annelerin gereksinimlerinin belirlenmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 9(2), 21-36.

Stoneman, Z., & Gavidia Payne, S. (2006). Marital adjustment in families of young children with disabilities: Associations with daily hassles and problem-focused coping. *American Journal on Mental Retardation*, 111, 1-14.

Şen Ün, Y., & Akgül, E. (2022). Özel eğitim gereksinimli çocuk annelerinin sorunlarla baş etme yöntemleri ve psikolojik dayanıklılık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Journal of Sustainable Educational Studies*, 247-270.

Tavil, Y. Z., & Karasu, N. (2013). Aile eğitim çalışmaları: Bir gözden geçirme ve meta-analiz örneği. *Eğitim ve Bilim*, 38(168), 85-95.

Tekin İftar, E. (2008). Gelişimsel yetersizliği olan çocuklara topluluk becerilerini öğretmek için eş zamanlı yönlendirme ile ebeveyn tarafından sağlanan topluluk temelli eğitim. *Gelişimsel Yetersizliklerde Eğitim ve Öğretim*, 249-265.

Toprak, M., & Erdoğan, A. (2012). Hayat boyu öğrenme: kavram, politika, araçlar ve uygulama. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 2(2), 69-91.

Turan G.F.D., & İşler, D.A. (2017). Zihinsel yetersiz çocuğu olan ebeveynlerde aile yükü. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 8(1): 9-16.

Yarar, F., Akdam, M., Çarpan, İ., Topal, S., Şenol, H. & Tekin, F. (2021). Impact of having a disabled child on mothers' anxiety, depression and quality of life levels. *Pamukkale Medical Journal*, 14(1), 223-232. <https://doi.org/10.31362/patd.758161>

Yazar, T. (2012). Yetişkin eğitiminde hedef kitle. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(7), 21-30.

Yılmaz Bolat, E. (2017). *Okul Öncesi Eğitimde Aile Eğitimi ve Katılımı*. Ankara: Eğiten Kitap.

Yurdakul, A., & Girli, A. (1999). Engelli çocuğu olan ailelerin sosyal destek örüntüleri ve bunun psikolojik sağlıkla ilişkisi. *İlkışık Dergisi*.

Yüksel, H., & Tanrıverdi, A. (2019). Özel gereksinimli çocuğa sahip olan ailelerin yaşadıkları sosyal sorunlar ve baş etme yolları. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 20(3), 535-559. doi: 10.21565/ozel-egitimdergisi.493089